

De korte Duitse twintigste eeuw

De grote lijnen van de Duitse geschiedenis keren terug in 2019

Dit jaar is voor Duitsland een herdenkingsjaar, en wát voor een. Het is honderd jaar na de Vrede van Versailles, tachtig jaar na het begin van de Tweede Oorlog, zeventig jaar na de stichting van de Bondsrepubliek en de DDR en dertig jaar na de val van de Muur. De geschiedenis van Duitsland is voor een groot deel ook altijd de geschiedenis van Europa geweest, zoals blijkt uit een schets van de korte Duitse twintigste eeuw.

Ton Nijhuis is directeur van het Duitsland Instituut Amsterdam en hoogleraar Duitslandstudies aan de UvA. Dit artikel kwam tot stand met medewerking van **Marja Verburg**, webredacteur van Duitslandweb (www.duitslandinstituut.nl).

Duitsland heeft een merkwaardig patent op repeterende historische data, die bovendien politiek beladen zijn. Neem 9 november. Op deze dag wordt de Novemberrevolutie van 1918, het einde van het Keizerrijk en het uitroepen van de republiek herdacht. In 2018 werd de honderdjarige herdenking groots gevierd. Maar 9 november staat ook voor de putschpoging van de NDSAP onder leiding van Adolf Hitler en oud-generaal Erich Ludendorff in 1923. En natuurlijk is de datum onlosmakelijk verbonden met de *Reichspogromnacht* – in Nederland bekend als Kristallnacht – in 1938, toen nazi's talloze Joodse synagogen, bedrijven en woningen vernielden, waarbij tientallen doden vielen. 9 november was ook de dag dat in 1989

de Berlijnse Muur viel. Het is grotendeels toeval, maar opmerkelijk is een dergelijke samenballing van grote historische gebeurtenissen op één dag wel.

Zo veel uiteenlopende gebeurtenissen op één dag wekken uiteenlopende emoties op. Het is de vraag hoe een herdenking in Duitsland op deze dag eruit moet zien. Blijdschap over de val van de Muur, schaamte over de pogroms en het antisemitisme, gemengde gevoelens over de revolutie en de Republiek van Weimar als de eerste Duitse democratie, die jammerlijk ten onder ging? Herdenken is in Duitsland een heikele aangelegenheid, waaraan onoplettende politici zich nog weleens vertild hebben.

Wurgvrede

Een even opmerkelijke regelmaat springt in het oog als we naar de jaartallen in de geschiedenis van de korte Duitse twintigste eeuw (1918-1989) kijken. Jaartallen eindigend op een negen spelen een cruciale rol – zij maken 2019 tot een herdenkingsjaar waarin veel aandacht voor die geschiedenis zal zijn.

In 1919 werd het Verdrag van Versailles ondertekend – in dezelfde Spiegelzaal waar in januari 1871 het Duitse Keizerrijk was uitgeroepen. Na de verloren oorlog van 1870 was dit de grootste mogelijke vernedering voor Frankrijk. In die zin kan de ondertekening van het Verdrag van Versailles als de ultieme wraak op Duitsland worden beschouwd. Het verdrag wordt ook wel de wurgvrede genoemd, omdat Duitsland niet alleen de volledige schuld van de oorlog op zich moest nemen, maar ook zwaar werd bestraft. De Franse onderhandelaar Georges Clemenceau drong erop aan Duitsland zodanig te verzwakken dat het geen bedreiging voor Frankrijk meer zou vormen. Niet alleen verloor Duitsland zijn koloniën en tien procent van zijn grondgebied, het moest ook zijn leger tot maximaal honderdduizend man terugbrengen en het Rijnland demilitariseren. Bovendien moest het 132 miljard goudmarken aan herstelbetaling ophoesten.

Clemenceau vertrouwde er desondanks niet op dat Duitsland nooit meer een gevaar zou vormen

en vroeg daarom Engeland en de Verenigde Staten om rugdekking: een aanval op Frankrijk zou ook direct een oorlogsverklaring aan deze beide landen zijn. Deze toezegging kreeg hij uiteindelijk niet.

In Duitsland zelf werd de wurgvrede van Versailles dé bron van onvrede die door Hitler effectief werd geïnstrumentaliseerd. Daarmee werd 1919 een van de jaren die de voedingsbodem vormden voor de opkomst van het nationaalsocialisme.

Bipolaire wereldorde

1929, het jaar van de beurskrach, vormt een ander belangrijk jaar eindigend op een 9. De beurskrach leidde tot het ineensinken van de economie, met een torenhoge werkloosheid tot gevolg. Ook de economische malaise wist Hitler voor eigen gewin in te zetten. Via een keynesiaanse investeringspolitiek wist hij op grote schaal nieuwe werkgelegenheid te creëren en de economie weer

aan te zwengelen. Dit vormde een belangrijk fundament van zijn populariteit. Dat Hitler door deze politiek het land in 1938 op de rand van het faillissement had gebracht, werd niet opgemerkt. Het leidde wel tot een vlucht naar voren, richting een oorlog die in 1939 uitbrak, toen Duitse troepen Polen binnenvielen en hiermee de Tweede Wereldoorlog ontketenden. Daarmee werd 1939 een cruciaal en een noodlottig jaar in de Duitse geschiedenis.

1949 is het jaar dat de Bondsrepubliek Duitsland (BRD) en de Duitse Democratische Republiek (DDR) werden opgericht. Bovendien werd dat jaar de West-Duitse grondwet van kracht, tot op de dag van vandaag hét symbool van de Bondsrepubliek als een liberale, democratische rechtsstaat. Terugkijkend op 1949 komen verdriet en vreugde samen. Verdriet om de Duitse deling en vreugde over het startschot van het succesverhaal dat de Bondsrepubliek in alle opzichten werd. Van een verwoest, gehaat en gewantwoord land wist de BRD zich in korte tijd op te werken tot een welvarende democratische rechtsstaat die internationaal als belangrijke partner en betrouwbare bondgenoot wordt gezien.

‘1919 was een van de jaren die de voedingsbodem vormden voor de opkomst van het nationaalsocialisme’

De Duitse deling staat symbool voor de Koude Oorlog. De bipolaire wereldorde die na de Tweede Wereldoorlog ontstond, deelde Europa via het IJzeren Gordijn en Duitsland door de Duitse deling. Het uiteindelijke kristallisatiepunt was natuurlijk Berlijn, dat door de Muur in tweeën was gesneden. ▶

Linkerpagina: Duitsland begon de korte twintigste eeuw met een vernederende vrede. In de Spiegelzaal van het paleis van Versailles werd in 1919 het land de schuld van de Eerste Wereldoorlog opgelegd. Schilderij door William Orpen, Imperial War Museum, Londen.

Hiernaast: Hyperinflatie in 1923. Slechts enkele jaren na de stichting van de Weimarrepubliek in 1919 was geld niets meer waard en leed de jonge republiek onder economische en politieke instabiliteit.

Onder: Een militaire bijeenkomst in 1933 met v.l.n.r. Adolf Hitler, Hermann Göring, Joseph Goebbels en Rudolf Hess. National Archives and Record Administration.

Bouw van de Berlijnse Muur, 18 augustus 1961. Bundesbildstelle Bonn.
Onder: Grensovergang tussen de BDR en de DDR bij Herleshausen, 9 augustus 1973. Bundesbildstelle Bonn.

De deling werd niet door iedereen als negatief ervaren. Zij was voor de Franse behoefte aan veiligheid van groot belang. Denk aan de gevleugelde woorden van schrijver François Mauriac: ‘Ik hou zo veel van Duitsland, dat ik blij ben dat er twee van zijn.’ President Charles de Gaulle zei eens dat zonder de Duitse deling Frankrijk nooit aan het experiment van Europese integratie zou zijn begonnen. De Europese integratie loste voor Parijs een dilemma op dat na de Eerste Wereldoorlog onopgelost was gebleven: Frankrijk had zowel een sterk als een zwak Duitsland nodig. Een economisch sterk Duitsland was belangrijk voor de Franse wederopbouw. Tegelijkertijd moest het zo zwak zijn dat het geen bedreiging meer voor de Franse veiligheid zou vormen. Door de deling en de integratie van Duitsland in Europese samenwerkingsverbanden en de NAVO werd het land effectief ingekapseld. Veelgebruikt is het beeld van Duitsland als een Gulliver die met honderden touwtjes van internationale verdragen zo is gebonden dat een nieuwe *Alleingang* niet langer mogelijk is.

Ostpolitik

De *Westintegration* was de verdienste van de eerste bondskanselier Konrad Adenauer. SPD-leider Kurt Schumacher was lange tijd niet gecharmeerd van deze politiek van de *Bundeskanzler der Alliierten*, zoals hij hem beschimpte, en legde meer de nadruk op de Duitse eenwording.

De invloed van de oude garde in de SPD was in de eerste naoorlogse jaren groot en er was nauwelijks sprake van modernisering. Die kwam pas in 1959, het jaar waarin de partij het zogeheten *Godesberger Programm* aannam, dat tot 1989 het SPD-partijprogramma zou blijven. Het markeerde de overgang van een klassieke socialistische arbeiderspartij naar een moderne volkspartij die de sociale markteconomie omarmde.

Tien jaar later, in 1969, zou de SPD in de persoon van Willy Brandt voor het eerst een bondskanselier leveren. Onder Brandt maakte de SPD een verdere moderniseringsslag – ‘Mehr Demokratie wagen’ – en werd zij een belangrijke pijler van de Duitse naoorlogse democratie. Die werd ook gevormd door het studentenprotest in die periode – jongeren hadden kritiek op het functioneren van de democratie en begonnen vragen te stellen over de rol van hun ouders tijdens het naziregime. Nog later kwam een grondige *Vergangenheitsbewältigung* – verwerking van het oorlogsverleden – op gang.

Onder Willy Brandt zette de BRD in 1969 ook de *Ostpolitik* in. De onder Adenauer op confrontatie en concurrentie gerichte *Politik der Härte* tegenover de DDR had het perspectief op Duitse eenwording in zijn ogen slechts verder buiten beeld gebracht. Samen met zijn rechterhand Egon Bahr gooide Brandt het roer om. *Wandel durch Annäherung* (verandering door toenadering) werd het nieuwe motto. Juist door toenadering zou het lot van de Oost-Duitse bevolking verbeteren en zou het perspectief op eenwording in leven kunnen worden gehouden.

Val van de Muur

De DDR had zich eerst onder partijleider Walter Ulbricht en daarna onder zijn opvolger Erich Honecker ontwikkeld tot een dictatuur, met een strak geleide planeconomie en een harde repressie door de geheime dienst de Stasi. Na de bouw van de Muur in 1961 was het voor DDR-burgers niet meer mogelijk naar het Westen te reizen. De 'boeren- en arbeidersstaat' was lid van het Warschaupact en onderdeel van het Oostblok, waardoor beide Duitslanden in de wereldorde recht tegenover elkaar stonden. Toen midden jaren tachtig Sovjetleider Michail Gorbatsjov pleitte voor meer openheid en hervormingen, hield de DDR juist vast aan een streng regime. Economisch bleek het land al jaren op de pof te leven en had het West-Duitse kredieten nodig om aan de consumptiewensen van zijn burgers te voldoen. Die wensen waren mede door het contact met de BRD toegenomen. In die zin heeft de *Ostpolitik* bijgedragen aan het faillissement van de DDR. Maar dat de Oost-Duitse staat ineen zou storten, was tot ver in 1989 ondenkbaar.

De Duitse eenwording kwam volkomen onverwacht. Eigenlijk hadden de meeste mensen in West-Duitsland zich al verzoend met het idee dat de deling een definitief karakter had. Toen op 9 november 1989 DDR-regeringswoordvoerder Günter Schabowski tijdens een persconferentie onvoorbereid meldde dat de aangekondigde reisevrijheid onmiddellijk zou ingaan en zo een stormloop op de grensovergangen veroorzaakte, was in West- noch Oost-Duitsland iemand voorbereid op de val van de Muur. Laat staan op de eenwording, die door de onnavolgbare stuurmanskunst van bondskanselier Helmut Kohl binnen een jaar, op 3 oktober 1990, een feit was.

Voorbeeldfunctie

Het voorspellen van de toekomst is moeilijk, maar je hoeft geen grote glazen bol te hebben om te voorzien dat 2019 in Duitsland de agenda's vol staan met herdenkingsbijeenkomsten. In de jaren die eindigen op een negen keren op opmerkelijke wijze de grote lijnen van de Duitse geschiedenis in de korte twintigste eeuw terug.

De eerste lijn is die van de opkomst van het nationaalsocialisme en het ontstaan van de Tweede Wereldoorlog. De wurgvrede van Versailles in 1919 en de beurskrach van 1929, gevolgd door de zware economische depressie, vormden de wapens waarmee Hitler zijn greep naar de macht kon doen.

De tweede lijn is die van de moeizame maar uiteindelijk succesvolle ontwikkeling van de Duitse democratie. De Weimarrepubliek stond lange tijd niet in een al te positief daglicht. Dit heeft natuurlijk te maken met de chaotische partijpolitiek, het jammerlijke einde van de Republiek en de machtsovername door de nazi's. Toch kan 1919, het jaar waarin de *Weimarer Verfassung*, de eerste democratische Duitse grondwet van kracht werd, ook worden gezien als een belangrijke stap richting een Duitse democratie. Dat het democratisch experiment uiteindelijk mislukte, betekent niet dat het ook gedoemd was te falen. Weimar verdient een herwaardering. De democratie kon zich, zeker ook dankzij steun van de Verenigde Staten, in het westelijk deel van Duitsland na 1949 verder ontwikkelen. De grondwet van de BRD vormt het fundament van de liberaal-democratische rechtsstaat en vervult voor veel landen tot op de dag van vandaag een voorbeeldfunctie. ▶

Linksboven: Minister van Buitenlandse Zaken Willy Brandt in 1968. In 1969 werd hij de eerste bondskanselier namens de SPD. Foto: Garthmann, Bundesbildstelle Bonn.

Hierboven: West-Berlijners zwaaien naar familieleden achter de Muur, 20 oktober 1961. Bundesbildstelle Bonn.

Onder: Burgers in Leipzig, Oost-Duitsland, keren zich tegen het eigen regime. Het is 30 oktober 1989, niet veel later zou de Muur vallen. Bundesbildstelle Bonn.
 Rechts: Grootschalige bijeenkomst van de Alliantie voor Duitsland, 6 maart 1990. Bij de verkiezingen won deze alliantie van politieke partijen de meeste stemmen, waarna ze de interim-regering van de DDR vormde tot de eenwording.
 Rechterpagina boven: Russische soldaten vertrekken in 1994 na 49 jaar uit Duitsland met de trein. Foto: Schambeck, Bundesbildstelle Bonn.
 Rechterpagina onder: Een miljoen Duitsers vieren de eenwording bij de Reichstag in Berlijn, 3 oktober 1990. Bundesbildstelle Bonn.

De derde lijn is die van de Duitse deling en eenwording. Precies veertig jaar heeft de Duitse deling geduurd. En in 2019 is het alweer dertig jaar geleden dat daar met de val van de Muur een eind aan kwam. Dit relativeert een beetje de tijdsspanne van de deling en de DDR. Toch is deze bepalend geweest voor de naoorlogse geschiedenis, niet in de laatste plaats omdat ze ook de uitdrukking was van het wereldomvattende conflict van de Koude Oorlog. De val van de Berlijnse Muur in 1989 wordt daarom ook wel gezien als het einde van de Koude Oorlog. Maar daarmee was de 'eeuwige vrede' zoals filosoof Immanuel Kant die voor de internationale politiek had geformuleerd, niet per se aangebroken, ook al incasseerden Duitsland en Nederland meteen het vredesdividend door op defensie te bezuinigen. Daar waar de Koude Oorlog als het ware de internationale politiek bepaalde, zijn de geopolitieke verhoudingen gaan zwabberen. Denk hierbij aan de vele regionale conflicten, zoals al in de jaren negentig in het voormalige Joegoslavië. Of aan de Russische politiek gericht op herstel van oude invloedssferen, zoals met de annexatie van de Krim. Of de positie van de Verenigde Staten, die zich zeker sinds het aantreden van president Trump steeds minder committeren aan de veiligheid van Europa. Dit noopt tot een herijking van de Duitse en Europese veiligheids- en defensiepolitiek.

Welk Duitsland in welk Europa?

De vierde lijn is die van de *deutsche Frage*, de vraag welk Duitsland in welk Europa past. Het land, gelegen in het centrum van het Europese continent, is eigenlijk te groot om één land onder de anderen te zijn, maar te klein om Europa te domineren. In het Verdrag van Versailles probeerde vooral Frankrijk tevergeefs dit probleem op te lossen en Duitsland klein te houden. Dat heeft juist bijgedragen aan de opkomst van het nationaalsocialisme en een tweede Duitse poging het Europese continent te domineren.

Met de oprichting van de BRD in 1949 was het 'Duitsland tussen tafellaken en servet'-probleem opgelost, door de deling en de inbedding van het land in Europese samenwerking en NAVO. Met de val van de Berlijnse Muur in 1989 werd de vraag naar het gewicht van Duitsland opnieuw actueel. Het blijft weliswaar ingebed in de EU, de NAVO en andere internationale organisaties, maar het relatieve gewicht is zo sterk toegenomen dat de Frans-Duitse as niet echt meer in balans is. Duitsland neemt wederom een bijzondere machtspositie in Europa in.

'De teleurstelling over het opkomend nationalisme in Oost-Duitsland en de landen van Oost-Europa is in West-Europa groot'

Een vijfde lijn is die van de verhouding tussen nationale staat en nationalisme enerzijds en democratie anderzijds. Belangrijke oorzaken van de Eerste Wereldoorlog waren het nationalisme en de Frans-Duitse rivaliteit of ervijandschap. Die vormden samen met de vernedering van Versailles de voedingsbodem voor het nationaalsocialisme. Nationalisme bleek sterker dan democratie. In de Bondsrepubliek werd het

Nascholingsprogramma's voor docenten

'Duitsland in Europa 1918-1991' wordt vanaf 2022 het onderwerp van het eindexamen geschiedenis. De onderwijsafdeling van het Duitsland Instituut Amsterdam (DIA) organiseert in 2019 nascholingsprogramma's voor docenten (in opleiding) over het nieuwe cse-thema over Duitsland. Ook ontwikkelt het DIA hierover (digitaal) lesmateriaal.

Kijk op: www.duitslandinstituut.nl/voortgezet-onderwijs.

Het DIA is het kenniscentrum over Duitsland. Het opereert op het raakvlak van onderwijs, wetenschap en maatschappij.

nationalisme getaboeiseerd en werd het post-nationalisme als voorwaarde voor een stabiele liberale democratische rechtsstaat gezien. De Europese integratie is zeker in Duitse ogen een geslaagde poging om af te rekenen met het nationalisme en de nationale rivaliteit die in Europa tot zoveel geweld en oorlogsleed heeft geleid. Daar waar eerdere pogingen, zoals de Volkerenbond in 1919, in hun opzet faalden, slaagde de Europese integratie als vredesproject met vlag en wimpel. Jammer genoeg konden de Oost-Europese landen lange tijd geen deel uitmaken van dit succesverhaal.

De vreugde was in 1989 groot toen de landen in het Oostblok in de 'fluwelen revoluties' afrekenen met de communistische heerschappij. Europa zou nu als geheel in vrijheid, democratie en vrede kunnen leven. De revoluties werden in het Westen uitsluitend geïnterpreteerd als democratische revoltes tegen totalitaire heerschappij. Het waren echter evenzeer nationale revoluties, gericht op de bevrijding van het eigen land van Russische onderwerping. De teleurstelling over het opkomend nationalisme in Oost-Duitsland en de landen van Oost-Europa is in West-Europa groot. Maar dat dit voor velen nu als een onaangename verrassing komt, heeft te maken met een eenzijdige interpretatie van de fluwelen revoluties als democratische revoluties en het niet willen zien van het nationalisme als een belangrijke drijfveer. De vraag naar de verhouding tussen nationalisme en democratie staat wederom prominent op de Duitse en Europese agenda. ■

Verder lezen

Frits Boterman, *Moderne geschiedenis van Duitsland (1800-heden)* (Amsterdam 2005).

Hanco Jürgens en Ton Nijhuis (red.), *De vleugels van de adelaar. Duitse kwesties in Europees perspectief* (Amsterdam 2017).

Willem Melching, *Van het socialisme, de dingen die voorbijgaan. Een geschiedenis van de DDR 1945-2014* (Amsterdam 2014).

Andreas Wirsching, *Deutsche Geschichte im 20. Jahrhundert* (München 2011).

Edgar Wolfrum, *Die geglückte Demokratie. Geschichte der Bundesrepublik Deutschland von ihren Anfängen bis zur Gegenwart* (Stuttgart 2006).

Op www.duitslandinstituut.nl/naslagwerken is uitgebreide informatie te vinden over de Duitse geschiedenis.

